

کتاب‌شناسی درست و غلط در زبان فارسی

زهرا زندی‌مقدم (فرهنگستان زبان و ادب فارسی)

کتاب‌شناسی درست و غلط در زبان فارسی، احمد خندان، کتاب بهار، تهران ۱۳۹۴،
۱۰۰ صفحه.

پیش از پرداختن به موضوع اصلی، ارائه توضیحات مختصری درباره فن کتاب‌شناسی و فواید و کاربردهای آن خالی از فایده نیست. بیشتر علوم، فنون و رشته‌های تخصصی بشر، با هدف برطرف ساختن نیازهای علمی، فکری، عقیدتی و مادی وی در زندگی روزمره‌اش بوده است. کمتر علم یا فنی است که بدون هیچ‌گونه کاربردی برای بشر رونق یافته باشد. فن کتاب‌شناسی و تدوین کتاب‌شناسی‌ها نیز از این قاعده مستثنا نبوده است. بشر از زمانی که به تدوین فهرست‌ها و کتاب‌شناسی‌ها پرداخت، احساس کرد با آنها می‌تواند برخی از نیازهای پژوهشی‌اش را برطرف سازد و سطح علم و دانش خویش را ارتقا بخشد. قلمرو کتاب‌شناسی پژوهش در همه جنبه‌های مادی و معنوی کتاب‌ها را دربرمی‌گیرد و افزون بر اینکه از ویژگی‌های ظاهری هر کتاب اعم از عنوان، مجلدات، نوع کاغذ، صحافی، نسخ خطی موجود، وضعیت چاپ و نشر، قطع، مصورسازی و مانند آن گزارش ارائه

می‌دهد، وظیفه معرفی و ارائه گزارش از محتوای کتاب را نیز برعهده دارد. از این رو، می‌توان کتاب‌شناسی‌ها را با توجه به هرکدام از این معیارها، از منظرهای گوناگون تقسیم‌بندی کرد. پیش از بیان اقسام، باید گفت که هر کتاب‌شناسی می‌تواند مصداق چند نوع کتاب‌شناسی گوناگون باشد؛ یعنی این‌گونه نیست که مثلاً اگر یک کتاب‌شناسی در زمره کتاب‌شناسی‌های متنی بود، دیگر توصیفی نباشد.

کتاب‌شناسی‌ها را می‌توان بر مبنای ملاک‌های زیر^۱ دسته‌بندی کرد: میزان اطلاعات ارائه‌شده در آنها، دامنه موضوعی، محدوده جغرافیایی، محدوده زمانی، شمول، شیوه تنظیم، شکل، وضعیت نشر، انتفاعی بودن، و کیفیت تهیه و تدوین کتاب‌شناسی. به علاوه، برخی از این ملاک‌ها دارای زیرمجموعه‌هایی هم هستند.

کتاب‌شناسی فواید و کاربردهای فراوانی دارد. یکی از فواید کتاب‌شناسی کاربرد آن در پژوهش است.

«کتاب‌شناسی» رابطه تنگاتنگی با علوم مختلف دارد و می‌تواند تأثیر بسزایی در ارتقای سطح دانش‌های مختلف بشری داشته باشد. به قول اشناپدر^۲، کتاب‌شناسی غربی، کتاب‌شناسی «علمی کمکی برای تمام علوم» به شمار می‌رود؛ زیرا به باور وی، کتاب‌شناسی، با فهرست کردن مواد نوشتاری وابسته به علوم مختلف، مطالعات تاریخی و آماری پژوهشگران را در هر رشته علمی ممکن می‌سازد و نیز بنیان پژوهش‌های آینده را پی‌ریزی می‌کند. از سوی دیگر، علوم نیز مواد تازه‌تری را برای کتاب‌شناسی‌ها فراهم می‌آورند (حزّی ۱۳۷۲: ۱۹۹).

محافظت از میراث مکتوب و معرفی مفاخر علمی هر کشور از دیگر کاربردهای کتاب‌شناسی است. کتاب‌شناسی‌ها، در طول تاریخ، نقش مهمی در محافظت از میراث مکتوب ملت‌ها داشته‌اند و بیانگر گذشته فرهنگی یک ملت‌اند. چه بسا، در گذر زمان و

۱. در بیان انواع کتاب‌شناسی از منابع زیر استفاده شده است: الف) صدیق بهزادی (۱۳۶۵؛ ب) مرادی (۱۳۷۲: بخش کتاب‌شناسی‌ها، ص ۴۴؛ ج) سلطانی و راستین، ۱۳۸۱: ذیل مدخل کتاب‌شناسی، ص ۳۴۵ (برای مشخصات کتاب‌شناسی منابع).

پدیدار شدن حوادث مختلف، بسیاری از کتاب‌ها و دست‌نوشته‌ها نایاب شده باشند، اما با وجود این، در برخی از کتاب‌شناسی‌ها ویژگی‌های آن آثار و توصیف آنها آمده است. فهرست‌های نسخ خطی و کتاب‌شناسی‌های گذشته‌نگر اهمیت بسزایی را در ایفای این نقش مهم دارند. افزون بر این، در ضمن معرفی آثار، به معرفی نویسندگان و مفاخر علمی هر کشور نیز می‌پردازند و چهره‌های شاخصی را که به فرهنگ و تمدن یک ملت خدمت کرده‌اند، به جامعه می‌شناسانند.

از دیگر کاربردهای کتاب‌شناسی نقش آن در کتابخانه‌هاست. کاربرد کتاب‌شناسی در کتابخانه‌ها از دو منظر قابل بررسی است: الف) کمک به یافتن منابع موجود و فهرست‌های برگه‌ای یا نرم‌افزاری موجود در هر کتابخانه، که خود نوعی کتاب‌شناسی است؛ ب) کمک به کتابداران در تکمیل موجودی منابع و آگاهی از مشخصات کتاب‌ها و تازه‌های نشر.

کتاب‌شناسی درست و غلط در زبان فارسی در زمره کتاب‌شناسی‌های موضوعی است؛ زیرا منابع معرفی‌شده به موضوعی خاص اختصاص دارند. همان‌گونه که مؤلف در پیشگفتار تصریح کرده، در این کتاب، هم مسائل نظری درست و غلط مد نظر بوده و هم مصادیق آنها. از این رو، در این مجموعه، اشتباهات مربوط به حوزه‌های املا و انشا، واژگان، به‌ویژه وام‌واژه‌ها، صرف و نحو زبان فارسی، به‌خصوص گرتة برداری [= گرده‌برداری]، ابهام، ضعف تألیف، تکلف و درازگویی و حشو و تکرار، تأثیر ترجمه، نوآوری کاذب و نیز مسائل مربوط به عربی در فارسی گنجانده شده است.

در مسائل املائی، به تصریح مؤلف، آگاهانه فقط به چند فرهنگ املائی (فرهنگ املائی دکتر جعفر شعار و فرهنگ املائی خط فارسی فرهنگستان) اشاره شده و از ذکر سایر منابع متعدد در این زمینه اجتناب شده است.

این اثر حاوی مشخصات کتاب‌شناسی ۶۵۹ کتاب و مقاله است که در صد سال گذشته درباره درست و غلط در زبان فارسی انتشار یافته است. با احتساب مقاله‌های بازچاپ‌شده، این تعداد به ۸۴۱ عنوان می‌رسد.

کتاب حاضر مشتمل بر پیشگفتار؛ کتاب‌شناسی درست و غلط در زبان فارسی در سه

بخش «کتاب»، «فصلی از یک کتاب» و «مقاله»؛ کتابنامه و نمایه است. اطلاعات کتاب‌شناختی کتاب‌ها و مقاله‌ها به ترتیب الفبایی نام پدیدآورندگان تنظیم شده، یعنی در واقع مؤلف‌محور است و جست و جوی موضوعی به نمایه پایان اثر محوّل شده است.

در این کتاب، علاوه بر آراء ادیبان و دستورنویسان سنتی، به دیدگاه‌های زبان‌شناسان در مورد مسئله درست و غلط نیز توجه شده و منابع متضمن این دیدگاه‌ها آورده شده است. در پیشگفتار، مؤلف، درباره موضوع مورد نظر در این کتاب‌شناسی، شمار کتاب و مقالات ارائه شده در آن و همچنین محدوده زمانی آن اطلاعاتی به دست می‌دهد. توضیحات گردآورنده، در این بخش، تصویر روشنی از ساختار اثر و محتویات آن ارائه می‌کند. در بخش «کتاب» منابع کتابی آمده‌اند. در مدخل‌های بخش کتاب، تمام یا قسمت عمده‌ای از کتاب‌های فهرست شده با موضوع کتاب‌شناسی مرتبط است.

بخش «فصلی از یک کتاب» به کتاب‌هایی اختصاص دارد که تنها یک فصل آنها با مسائل درست و غلط‌نویسی مرتبط است.

بخش بعد مقاله‌هایی هستند که در این زمینه نگاشته شده‌اند. بالطبع، بخش عمده این کتاب به معرفی مقاله‌ها اختصاص دارد. منابع موجود در بخش «مقاله» نیز دربرگیرنده مقاله، بررسی و نقد، گفت‌وگو و میزگرد، گزارش و نامه با موضوع این کتاب‌شناسی است. ضمناً، در بخش «مقاله»، مدخل‌هایی آمده که مقاله مورد نظر در یک یا چند منبع دیگر نیز چاپ شده است، مانند مدخل‌های ۱۳۷ و ۱۴۸. در این موارد، پس از «نیز»، منابع به ترتیب تاریخ انتشار در ذیل مدخل اصلی - بدون شماره مستقل - ذکر شده‌اند.

همچنین در پایان بعضی از مدخل‌ها، برای شناخت بیشتر محتوای آنها، توضیحی با حروف ریزتر و طول سطر کوتاه‌تر از متن آمده است، مانند مدخل ۱۹۸.

شماره مدخل‌ها در کتاب‌شناسی به یافتن اطلاعات مورد نظر کمک می‌کند. نمایه کتاب نیز شامل نام صاحبان آثار، کتاب‌ها و مقالات است. در نمایه، ترتیب مدخل‌ها براساس مدخل کامل و «ترتیب الفبایی مطلق» قرار دارد و فاصله و علائم نقطه‌گذاری در آن تأثیری ندارد. نمایه کار خواننده را برای کسب اطلاعات بیشتر درباره موضوع ساده کرده است.

در بخش کتابنامه، هجده عنوان کتاب (با احتساب مجلدهای مختلف دو اثر) ذکر شده است.

مؤلف این کتاب‌شناسی، در بخش «مقاله‌ها»، صرفاً به بیان اطلاعات از وضعیت ظاهری هر یک از منابع و ویژگی‌های کتاب‌شناختی آن نپرداخته بلکه، برای آگاهی بیشتر از محتوای مدخل‌ها، در پایان برخی از آنها، توضیحی با حروف ریزتر و طول سطر کوتاه‌تر از متن ارائه کرده است.

مجموعه حاضر، از نظر دامنه موضوعی، کتاب‌شناسی اختصاصی محسوب می‌شود؛ زیرا در بردارنده ویژگی‌های کتاب‌شناختی کتاب‌های انتشار یافته در موضوعی خاص است. هر کتاب‌شناسی تنها دربرگیرنده محدوده‌ای است که برای آن تعریف شده است. این مجموعه از نظر زمانی گذشته‌نگر است؛ زیرا جدیدترین اطلاعات کتاب‌شناختی آن مربوط به یک سال قبل از انتشار آن است و، به لحاظ شمول، نسبتاً کامل محسوب می‌شود. نحوه تنظیم مدخل‌ها، که یکی از معیارهای ارزشیابی کتاب‌شناسی است، الفبایی و مؤلف‌محور است. بیشتر کتاب‌شناسی‌های عصر جدید و کتاب‌شناسی‌های دنیای غرب بر این اساس تنظیم شده‌اند.

یکی از اشکالاتی که در اکثر کتاب‌شناسی‌های موضوعی پیشین ملاحظه می‌شود این است که گاهی امکان معرفی کامل چند منبع در زمینه‌ای خاص، به دلیل عدم دسترسی به آنها، امکان‌پذیر نبوده است. مجموعه حاضر هم از این قاعده مستثنا نبوده و همان‌گونه که مؤلف اذعان داشته، به‌رغم کوشش بسیار در به دست دادن اطلاعات کامل کتاب‌شناختی مدخل‌ها، دسترسی به اصل چند منبع میسر نشده و اطلاعات مربوط به آنها ناقص مانده است.

از آنجا که، در کارهای پژوهشی، هرچه گستره موضوعات انتخاب‌شده محدودتر و مرزبندی حوزه‌های مورد بررسی مشخص‌تر و دقیق‌تر باشد، امکان دستیابی پژوهشگر به اطلاعات مورد نظر سریع‌تر و سهل‌تر خواهد بود، مطلوب این بود که این کتاب‌شناسی، همان‌گونه که مؤلف در پیشگفتار تصریح کرده، به صورت موضوعی و در زیرعنوان‌هایی مانند مسائل و خطاهای آوایی، صرفی، نحوی، معنایی، تأثیر ترجمه و مسائل مربوط به

عربی در فارسی مرتب می‌شد. البته گرچه مؤلف دلایل صرف‌نظر از انجام چنین کاری را تکرار موضوعات در تعداد زیادی از مدخل‌ها و در نتیجه افزایش حجم کتاب بیان کرده، ولی دسته‌بندی کردن مطالب، در ضمن موضوعات فوق، دستیابی به اطلاعات مورد نیاز پژوهشگر را سرعت می‌بخشد.

مؤلف کتاب حاضر فردی فرهیخته و علاقه‌مند به مباحث زبان فارسی، به‌ویژه مباحث دستوری و زبان‌شناختی است و آثار متعددی در حوزه ویرایش، ترجمه، تألیف و نظایر آن از ایشان به چاپ رسیده، که از آن جمله می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: جشن‌نامه دکتر محمد دبیرمقدم (مجموعه مقالات زبان‌شناختی)، به‌اهتمام محمدرضا رضوی و مرضیه صنعتی، ویراسته احمد خندان، کتاب بهار، ۱۳۹۶؛ تحول آوایی واژه‌های عربی در فارسی، بهروز صفرزاده، ویراسته احمد خندان، کتاب بهار، ۱۳۹۵؛ واژه‌سازی و دستور (مجموعه مقالات)، علاءالدین طباطبائی، گردآورنده احمد خندان، کتاب بهار، ۱۳۹۴؛ دانشنامه کودکان و نوجوانان آکسفورد: زالوها - یوزپلنگ‌ها، ترجمه شهریار بهرامی، علی حائریان اردکانی، احمد خندان، نشر نی، ۱۳۸۰؛ دانشنامه کودکان و نوجوانان آکسفورد: آئوسل - ریه، ترجمه شهریار بهرامی، علی حائریان اردکانی، احمد خندان، نشر نی، ۱۳۸۰. همچنین با عنایت به این مسئله که نویسنده کتاب حاضر مدیریت انتشارات کتاب بهار را عهده‌دار است و در زمینه چاپ و نشر کتاب اشراف کافی دارد، این کتاب از دو منظر موضوع و نحوه چاپ و نشر کتاب دارای امتیازاتی است. اولاً مسئله درست و غلط در زبان فارسی یکی از مسائل مبتلا به جامعه امروز ماست و تنها منحصر به مدارس و دانشگاه‌ها نمی‌شود، بلکه طیف بسیار وسیعی از جمله رسانه‌های جمعی، مطبوعات و حتی فضای مجازی را در بر می‌گیرد. بنابراین، انتخاب چنین موضوعی، که در مطالعات دستوری و زبان‌شناختی نیز از اهمیت ویژه‌ای برخوردار است، بسیار سنجیده و اندیشمندانه بوده و می‌تواند در کارهای پژوهشی این حوزه بسیار راهگشا باشد. در مورد نحوه چاپ و نشر کتاب، با توجه به اشراف نویسنده، بی‌تردید اصول صحیح خدمات مربوط به حوزه چاپ و نشر از جمله صفحه‌آرایی، طراحی روی جلد و نظایر آن رعایت شده است.

از دیگر ویژگی‌های این کتاب‌شناسی اندک بودن شمار غلط‌های چاپی و اشتباهات فنی آن است، که نشان می‌دهد در نمونه‌خوانی دقت کافی شده است. البته عدم رعایت فاصله‌گذاری، به‌ویژه در به‌کارگیری علائم سجاوندی، در پاره‌ای موارد مشاهده می‌شود.

کاخی، مرتضی. «درست‌نویسی». شیوه‌نگارش. ج ۳. تهران: امیرکبیر، ... کاخی، مرتضی. «درست‌نویسی». شیوه‌نگارش. ج ۳. تهران: امیرکبیر، ... (ص ۱۲، بخش فصلی از یک کتاب، ش ۱۰۸)

خرم‌شاهی، بهاء‌الدین. «آسیب‌شناسی زبان فارسی: ملانقطی / ملالغتی نباشیم، اما پیرایشگر باشیم». خرم‌شاهی، بهاء‌الدین. «آسیب‌شناسی زبان فارسی: ملانقطی / ملالغتی نباشیم، اما پیرایشگر باشیم». (ص ۴۰، بخش مقاله، ش ۳۱۶)

«تحول معناشناختی واژگان (عربی در فارسی، (۱) و (۲))». فرصت سبز حیات: مباحثی در زمینه قرآن‌پژوهی، ... «تحول معناشناختی واژگان (عربی در فارسی، (۱) و (۲))». فرصت سبز حیات: مباحثی در زمینه قرآن‌پژوهی، ... (ص ۴۰، بخش مقاله، ش ۳۱۸)

پروین‌گنابادی، محمد. «حذف فعل». سال ۳۱، شماره ۳ (آذر ۱۳۳۸)، ص ۵۳
پروین‌گنابادی، محمد. «حذف فعل». سال ۳۱، شماره ۳ (آذر ۱۳۳۸)، ص ۵۳. (ص ۲۸، بخش مقاله، ش ۲۲۳)

در ضمن، حروف‌نگاری عنوان‌هایی که در این کتاب‌شناسی آمده است تابع رسم‌النخط پشت جلد همان کتاب‌هاست که، در همه موارد، از قواعد دستور خط فارسی فرهنگستان تبعیت نمی‌کند؛ از جمله:

عدم رعایت استثنائات مربوط به پیوسته‌نویسی پسوند «ها»ی جمع

غلط‌های فاحش فرهنگ‌های فارسی غلط‌های فاحش فرهنگ‌های فارسی (ص ۱۰، بخش فصلی از یک کتاب، ش ۹۴)

نگذاشتن یای کوتاه‌شده (ء) در واژه‌های مختوم به هاء غیرملفوظ

شیوه‌نامه نگارش قانون شیوه‌نامه نگارش قانون (ص ۸، بخش «فصلی از یک کتاب»، ش ۶۵)

شیوه نگارش در سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی شیوه نگارش در سازمان تحقیقات، آموزش و ترویج کشاورزی (ص ۹، بخش «فصلی از یک کتاب»، ش ۸۱)

استفاده از یای بزرگ (ی)، به جای یای کوتاه شده (ء)، در واژه‌های مختوم به هاء غیرملفوظ مجموعه‌ی کامل اصول و قواعد ویرایش مجموعه کامل اصول و قواعد ویرایش (ص ۴، بخش «کتاب»، ش ۲۳)

عدم استفاده از صورت مصوب همزه میانی

«خرافات ادبی و زبان‌شناسی عامیانه». مسأله درست و غلط «خرافات ادبی و زبان‌شناسی عامیانه». مسأله درست و غلط (ص ۱۱، بخش «فصلی از یک کتاب»، ش ۹۹)

در سال‌های اخیر، با گسترش شبکه جهانی اطلاع‌رسانی (اینترنت) و استقبال تمام کشورها از ایجاد پایگاه‌هایی در این شبکه، به منظور اطلاع‌رسانی در زمینه کتاب‌ها و نشریه‌های منتشرشده در کشور خود، براساس معیارهای جهانی و انتشار اصل منابع در آن، برای دسترسی آسان و همگانی به آنها، رؤیای تهیه کتاب‌شناسی جهانی بسیار به واقعیت نزدیک شده است.

منابع

- حری، عباس (۱۳۷۲)، مروری بر اطلاعات و اطلاع‌رسانی، تهران: نشر کتابخانه.
- سلطانی، پوری و فروردین راستین (۱۳۸۱)، دانشنامه کتابداری و اطلاع‌رسانی، چاپ دوم، تهران: فرهنگ معاصر.
- صدیق بهزادی، ماندانا (۱۳۶۵)، «کتاب‌شناسی»، یادنامه ادیب نیشابوری، زیر نظر مهدی محقق، تهران: مؤسسه مطالعات اسلامی دانشگاه مک‌گیل.
- مرادی، نورالله (۱۳۷۲)، مرجع‌شناسی (شناخت خدمات و کتاب‌های مرجع)، تهران: فرهنگ معاصر.